

ОСОБЛИВОСТІ Й ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ НЕОТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

Карчевська Олена, Авраменко Євген

Проблематика осучаснення тоталітарних режимів та набуття ними форм гібридних демократій є однією з найбільш небезпечних тенденцій розвитку політичних систем. Тому варто проаналізувати особливості неототалітарних трансформацій та визначити небезпечні тенденції, які посилюються в Україні в умовах воєнного стану, з метою відновлення та стабілізації демократичного поступу в повоєнний час.

***Ключові слова:** неототалітаризм, політичний режим, демократія, політична система, трансформація.*

Сучасний світ, який вважається сучасним та цивілізованим з погляду усталення гуманізму, прав людини разом з цінностями свободи та плюралізму, стикнувся з посиленням тоталітарних режимів, навіть там де демократичні зміни на певний час набули стійкого виміру. У таких системах, шляхом демократичних процедур, владу отримали узурпатори, які почали знищувати інститути демократії разом з дієвими її механізмами. Одностайність та тотальне підкорення суспільства, нівелювання попередніх здобутків почало набувати ознак нової моделі управління державою. Наприклад, неможливо не помітити негативну динаміку на окупованих територіях Луганської й Донецької областей, де дії «нової» влади репресіями та шантажем стимулювали відкат індивідуальної політичної свідомості до масової, бо

так легше поширювати вигадані міфи серед населення. Також помітним є політичне розмежування на рівні введення кастовості (пріоритет інтересів російських офіцерів, етнічних росіян й тамтешніх держслужбовців над потребами місцевих жителів). Силовий примус та пропаганда робить свою справу, люди активно сприймають викривлені Кремлем історичні наративи, дезінформацію, яка поширюється через цензуровані медіа та поглиблює впевненість у світовій змові проти них. Варто зауважити, що більшість з цих людей безпосередньо обізнані про, хоч і не досконалі, але достатньою мірою дієві: політичну конкуренцію, механізми виборів, ринкову економіку та громадянське суспільство, яке в різних формах активності відстоювало важливі інтереси суспільства.

Провідна дослідниця тоталітаризму Г. Арендт у своїх роботах пояснює це тим, що перехід до тоталітаризму розпочинається з соціального рівня, яким активно починають маніпулювати (сьогодні це величезний набір технологій), для того, щоб людина не усвідомлювала свій соціальний інтерес. «Для цього треба перетворити суспільство зі структури в «мішок з картоплею». Якщо людина сама по собі, то вона не може остаточно сформулювати колективні інтереси. Ця маса людей перетворюється на натовп. Об'єднання натовпу стає значною мірою зовнішнім, тобто керованим. Люди не здатні до самоорганізації, тому підкоряються зовнішній мобілізації» [1,с.710].

Ще десять років тому ідеологія неототалітаризму поставала в науці переважно як теоретичний конструкт. Сьогодні це ідеологічна основа для посилення нового виду інспекції державою, умова інституціоналізації нового етатизму, опорою якого є нові технології та глобальність. Отже, неототалітаризм є режимом впровадження нових форм державного контролю, які спираються на новітні технології, м'яку силу, гібридні політичні режими та системну включеність у процес глобалізації. Також він визначається поєднанням елементів традиційного тоталітаризму із сучасними політичними практиками. Його особливістю є здатність адаптуватися до змін суспільних норм і потреб.

Ключовим чинником, що впливає на напрямки діяльності держави – є характер відносин між громадянами та державними інститутами. Цей характер визначається

типом політичного режиму, що лежить в основі функціонування кожної політичної системи. Він повністю охоплює права та свободи громадян, рівень їх участі в політичному та соціальному житті тощо. Тоталітаризм як протиположність демократії завжди прагне обмежити людську волю на рівні всіх сфер життя суспільства. Неототалітаризм для цього використовує сучасні технології, такі як масове стеження, цензура інтернету, аналіз великих даних, щоб скеровувати громадян та суспільство. Ці методи забезпечують безпрецедентний рівень моніторингу та придушення інакомислення. Найяскравішим прикладом цифрового тоталітаризму є китайський Інтернет, який є свого роду «іншим світом», відокремленим від усіх світових сервісів. Великий китайський брандмауер фільтрує всі запити користувачів, вміст яких може нести певну небезпеку для морально-етичних та політичних цінностей Китаю, та негайно повідомляє органам безпеки про таку активність [2].

На відміну від класичних тоталітарних режимів, новий тоталітаризм часто використовує більш вуальовані й комплексні форми контролю, такі як маніпуляція інформацією, підкуп та пропаганда, економічні важелі тиску та культурні обмеження, замість відкритого насильства.

Ще однією особливістю є популістські ідеї до яких часто апелюють неототалітарні рухи, експлуатуючи страхи та невдоволення членів суспільства, обіцяючи владу «сильної руки» та рішучі дії проти уявних ворогів та глобальне лідерство.

На відміну від жорстких, але зрозумілих ідеологій класичного тоталітаризму, неототалітаризм синтезує різноманітні ідеологічні елементи – націоналізм, радикалізм, релігійний фундаменталізм, антизахідництво або панславізм, вигадуючи надскладну ідеологему, яку легко адаптувати до будь-якої ситуації. Це робиться для культивування масового страху та комплексу нерозумності, тобто чим складніше конструкт, тим менше людей будуть його розуміти [3,с.245]. Відомо, що для генерування таких «корисних» догм працюють потужні штаби кремлівських філософів, істориків, політологів тощо.

Ще однією особливістю є експлуатація різних форм етнічної чи релігійної ідентичності для підтримки таких режимів. Це робиться з метою створення відчуття належності до певної групи. Відповідно, якщо індивіди не належать до цієї групи, вони вважаються «іншими» і стають об'єктами ненависті та дискримінації. Тож неототалітаризм формує тренд ворожості до «інших».

Несталі гібридні псевдодемократії мають загрозу швидкого переходу до неототалітаризму. На думку С. Гантінгтона [4] такі режими є своєрідними «напівзбудованими будинками» на шляху до демократії. Вони є нестабільними, бо відбивають «тенденцією коливання» між двома протилежними полюсами – демократією і диктатурою, слабкістю держави, її низькими економічними показниками в поєднанні з високим рівнем «політичного безладу». А наявність поділу усередині населення стосовно ідеологічних орієнтацій тільки посилює нестабільність. Саме тому політичний клас намагається взяти під контроль основні процеси, узурпує право на владу, правду й посилює тиск на опозицію та інші канали інформації.

Вітчизняна політологія також визначає індикатори гібридних режимів, які по суті є підставами для усталення неототалітарних режимів. До них віднесені: проведення виборів, чесність та справедливість яких викликає сумніви; панівна роль виконавчої гілки влади, котра персоніфікована переважно в особі президента; слабкість формальних демократичних інститутів, місце яких займають нелегітимні неформальні правила та зразки поведінки (клановість, корупція, «телефонне право» тощо); можливість використання правлячою елітою армії, правоохоронних та судових органів як інструментів для утримання влади; існування умовної багатопартійності, але держава обмежує діяльність тих партій, які здатні ефективно протистояти керівництву країни; прагнення держави встановити контроль над діяльністю громадянського суспільства, яке може становити реальну загрозу збереженню владних позицій правлячої еліти; пряма чи опосередкована залежність центральних ЗМІ від виконавчої влади; домінування змішаної патріархально-підданської політичної культури тощо [5].

На відміну від географічно обмежених тоталітарних держав минулого, неототалітаризм набуває глобального впливу. Країни оновленого тоталітаризму об'єднуються в тимчасові партнерські альянси для повалення глобальних інститутів (організацій), збільшують тиск на різні сегменти світової економіки, стимулюють глобальні проблеми, щоб переключити увагу світової спільноти від себе. Для цього використовують сучасні мережеві технології, сірі зони в транскордонному просторі, капітали та людей, які стають заручниками таких режимів. Все це посилює міжнародну конфліктність та нарощує глобальні проблеми.

Американський політолог Ф. Фукуяма, звернув увагу світової спільноти на те, «що перехід до демократії в Україні – найважливіша демократична трансформація, яка відбувається зараз у світі. І від того, як просуватимуться справи в Україні, залежатиме питання, чи може посткомуністичні країни успішно подолати своє минуле» [6]. Дійсно український досвід вказує на можливість успіху демократизації, але в умовах довготривалого воєнного стану механізми демократії зазнають значних викликів. Тому повоєнне відновлення демократії потребуватиме значних зусиль громадянського суспільства, політичної еліти та міжнародних організацій. На жаль, приклад Білорусі, Росії вказує, що неототалітарні тенденції виявилися сильнішими й нівелювали можливості для реставрації демократичних інститутів й унеможливили подолання тривалого відкату в бік диктатури.

Тоталітаризм з'являється там, де проблеми економічного розвитку та модернізації, соціальної стабільності та руху не вдається вирішити силами існуючого порядку. Сьогодні спостерігається ризик перетворення української моделі класичної європейської демократії у гібридизовану, яка здатна посилити неототалітарні тенденції. Один з таких гібридних режимів має назву тоталітарна демократія. Про нього писали Дж. Талмон та В. Ендгал [7]. У цьому режимі існують формальні демократичні закони, виборчі правила та процедури, громадянське суспільство, проте це є фікцією, яка маскує справжню узурпаторську політику влади. Тоталітарна демократія, як правило, має псевдоплюралістичну політичну систему, де реальна влада знаходиться у провладних сил.

Інший гібридизований режим, елементи якого шкодять розвитку України – «анклавна демократія», він базується на владі певних груп, таких як військові, мілітаризовані рухи або корпорації, які встановлюють вето й перешкоджають демократично обраним представникам народу у доступі до певних політичних сфер. «Анклав» перебирає управління окремими сегментами або сферами на себе. В таких режимах значно гальмується ухвалення рішень демократичними інститутами й посилюються тіньові політичні процеси.

Більшість політологів схиляються до небезпеки встановлення в Україні змішаного варіанту «неліберальної демократії» та «ексклюзивної демократії». Перша являє собою порушення принципу верховенства права у таких сферах як громадянські свободи, де обмежується свобода слова, інформації та асоціацій, що призводить до порушення основних прав громадян, викривлюється сфера взаємовідносин між громадянами та державою, порушується принцип рівного доступу до суду, рівність перед законом та право на захист для меншин. Друга порушує принципи загальних, вільних та чесних виборів, обмежує активне й пасивне виборче право, коли «один або декілька сегментів всіх дорослих громадян виключаються із загального виборчого процесу» [8,с.38-41].

Наведемо деякі ознаки неототалітарних тенденцій на які вказують в тому числі й західні партнери України.

1. Концентрація влади в руках політичної еліти, яка значно посилила виконавчу гілку влади та обмежила прозорість процесу прийняття рішень.

2. Перенесення виборів, що призводить до відсутності циркуляції еліти та відстороненості від потреб суспільства.

3. Надмірна цензура в Інтернеті та соціальних мережах. Контроль над ЗМІ та спроба української влади «домовитися» з журналістами.

4. Несприйняття владою політичних опонентів, надмірна державна регуляція волонтерства та інших ініціатив громадянського суспільства.

5. Узурпація контролю над ключовими секторами економіки «сірими кардиналами» від політичної еліти.

6. Зростання стеження за громадянами та збирання даних. Обмеження свободи пересування та зібрань.

Наявні проблеми є наслідком в тому числі й інших факторів – безпекової ситуації, яка посилила пандемічну економічну кризу та загострила соціальне розшарування. Але все ж таки наголосимо, що тенденція гібридизації політичного режиму є очевидною, ми втрачаємо провідні механізми демократії та відновлюємо тоталітарні елементи через повернення до цензури, надмірні обмеження прав і свобод, відтермінування виборів, необґрунтовані заборони тощо.

Активна участь у політичному житті, захист демократичних інституцій та свободи слова, а також вимогливість до влади – це те, що може допомогти Україні протистояти неототалітарним тенденціям.

Список використаних джерел:

1. Кагарлицький Б. Ю. Демократія в марксистській та ліберальній теорії. Марксизм: не рекомендовано для навчання. 2006. 480 с. URL: <https://philocv.files.wordpress.com/2011/12/kagar01-philocv-wordpress-com.pdf> (дата звернення 4.05.2024).

2. Нестеренко В.В. Тоталітаризм в інформаційному середовищі. URL: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/3130c51f-6341-4c4e-aa11-f6b7e712b634/content> (дата звернення: 7.05.2024).

3. Положай К.І., Скиба Е.К. Неототалітаризм як виклик демократичної форми управління. *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 берез. 2019 р.). Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 244-247.

4. Huntington S.P. The Third Wave Democratization in the Late 20th Century. 2012. 384 p.

5. Шачковська Л.С. Індикатори гібридних режимів (Псевдодемократії). URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7344/1/Shachkovska%20L.S._gibrudni%20regumu.pdf (дата звернення: 6.05.2024).

6. Щур М. Френсіс Фукуяма про українську демократію і помилкові очікування. Радіо Свобода. 04.02.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/fukuyama-ukrayina-reformu-democratiya/31085269.html> (дата звернення: 7.05.2024).

7. Калиніна А.О. Від класичного тоталітаризму до тоталітарної демократії. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 281–288. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjNqdX6pbKFAxX6PxAIH8sC-AQFnoECBQQAQ&url=http%3A%2F%2Fdspace.onua.edu.ua%2Fhandle%2F11300%2F371&usg=AOvVaw2znIwkn3mkpE63UGhw7ANN&opi=89978449> (дата звернення: 5.05.2024).

8. Merkel W., Croissant A. Formal Institutions and Informal Rules in Defective Democracies. *Central European Political Science Review*, Vol. 1-2, P. 31–48. URL: <https://www.politstudies.ru/en/article/3017> (дата звернення: 29.04.2024).

Olena Karchevska, Evgeny Avramenko. Features and development tendencies of modern neo-totalitarian regimes. – Article. The problem of modernization of totalitarian regimes and their acquisition of the forms of hybrid democracies is one of the most dangerous trends in the development of political systems. Therefore, it is worth analyzing the features of neo-totalitarian transformations and identifying dangerous trends that are intensifying in Ukraine under martial law, with the aim of restoring and stabilizing democratic progress in the post-war period.

Key words: *neo-totalitarianism, political regime, democracy, political system, transformation.*

Авторська довідка:

Карчевська Олена, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політологічних та культурологічних студій СНУ ім. В. Даля. Київ, Україна. ORCID ID: 0000-0002-8046-5208

Авраменко Євген, студент 4 курсу спеціальності 052 «Політологія» юридичного факультету СНУ ім. В. Даля. Київ, Україна.